

**ΑΛΛΗΛΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΧΩΡΟΥ, ΓΛΩΣΣΑΣ ΚΑΙ
ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΣΕ ΕΝΗΛΙΚΕΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ/ΤΡΙΕΣ
ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ**

**INTERACTIONS IN SPACE, LANGUAGE AND
IDENTITY AMONG ADULT IMMIGRANTS
IN CYPRUS**

Έλενα Ιωαννίδου

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

Τμήμα Επιστημών της Αγωγής

Πανεπιστήμιο Κύπρου

ioannidou.elena@ucy.ac.cy

Μύρια Γεωργίου

Ειδική Επιστήμονας

Τμήμα Επιστημών της Αγωγής

Πανεπιστήμιο Κύπρου

myria.georgiou@ucy.ac.cy

Αλεξάνδρα Όψιμου

Υποψήφια Διδάκτωρ

Τμήμα Επιστημών της Αγωγής

Πανεπιστήμιο Κύπρου

opsimou.alexandra@ucy.ac.cy

Περίληψη

Η παρούσα έρευνα μελετά τους τρόπους αλληλεπίδρασης τριών αξόνων α) της γλώσσας, β) της ταυτότητας και γ) του χώρου, σε μετανάστες/τριες στο κυπριακό συγκείμενο. Συγκεκριμένα, εξετάζεται το πώς η μετανάστευση ως μια μεταβατική διαδικασία επηρεάζει τα υφιστάμενα γλωσσικά ρεπερτόρια και την ταυτότητα των μεταναστών. Υιοθετήθηκε ποιοτική μεθοδολογία και η συλλογή δεδομένων έγινε με εις βάθος προσωπικές συνεντεύξεις, οι οποίες έγιναν σε πενήντα ενήλικες μετανάστες που ζουν στην Κύπρο τουλάχιστον τα τελευταία δέκα χρόνια.

Λέξεις κλειδιά

Μετανάστες, γλώσσα, χώρος, ταυτότητα, Κύπρος.

Abstract

The current paper investigates the way the constructs of language, identity and space interact among immigrants in the context of Cyprus. In particular, the paper examines the way immigration as a transitional process influences existing linguistic repertoires and identity perceptions among immigrants. The methodology adopted is qualitative, employing in-depth personal interviews among fifty adult immigrants from different countries who immigrated to Cyprus over the last ten years

Key words

Immigrants, language, space, identity, Cyprus.

0. Εισαγωγή

Το μεταναστευτικό κλίμα, η αύξηση της κινητικότητας και η ρευστότητα στην κοινωνία αναδιαμόρφωσαν τις σπουδές για τη γλώσσα και το γραμματισμό και οδήγησαν στην ανακατασκευή της σταθερότητας για τον τρόπο αντίληψης της γλώσσας και της κοινωνίας (Androutsopoulos & Juffermans 2014). Σήμερα, αυτονόητες έννοιες και παραδοσιακές κοινωνικές δομές έχουν τεθεί υπό αμφισβήτηση. Τη θέση τους έχουν πάρει η γλωσσική, εθνική και πολιτισμική πολλαπλότητα, τα οποία αποτελούν κοινά χαρακτηριστικά των κρατών παγκοσμίως (Τριάρχη-Herrmann 2000).

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι να εξετάσει τον τρόπο με τον οποίο η μετάβαση-μετανάστευση σε έναν άλλο χώρο επιδρά στην «οργάνωση της γλώσσας» (Blommaert et al. 2005) και δημιουργεί ασυνέχειες (disruptions), όσον αφορά ζητήματα γλώσσας και ταυτότητας, εξετάζοντας τον τρόπο που η αλλαγή και η διεύρυνση του χώρου επιδρούν σε γλωσσικά ζητήματα και στην κατασκευή και ανακατασκευή της ταυτότητας του ατόμου. Για τον σκοπό αυτό, εξετάστηκαν πενήντα γλωσσικές βιογραφίες μεταναστών/ριών στην Κύπρο, οι οποίες διενεργήθηκαν σε διάστημα έξι χρόνων (2011-2017) σε προσωπικό επίπεδο.

Το πρώτο μέρος της έρευνας περιλαμβάνει μια σύντομη ανασκόπηση των βασικών θεωρητικών όρων της έρευνας, όπως η σχέση γλώσσας και χώρου και η εννοιολόγηση της ταυτότητας ως κοινωνικού προϊόντος και ως μορφής επιτέλεσης. Ακολουθεί η μεθοδολογία και η περιγραφή των χαρακτηριστικών των συμμετεχουσών/όντων. Το τρίτο μέρος περιλαμβάνει τα αποτελέσματα που αναδύθηκαν από την ανάλυση των συνεντεύξεων, εστιάζοντας στους εξής τρεις άξονες: α) Εμπειρίες των μεταναστών κατά την αλλαγή χώρου (μετάβαση), β) Γλώσσα και γ) Ταυτότητα. Στο τελευταίο μέρος γίνεται σχολιασμός και συζήτηση των αποτελεσμάτων.

1. Θεωρητικό Πλαίσιο

Η πολυγλωσσία, σύμφωνα με τους Blommaert et al. (2005), συνδέεται άμεσα με την έννοια του χώρου, τις πρακτικές και τα γλωσσικά καθεστώτα (language regimes) τα οποία αναπτύσσουν ή αναδιοργανώνουν τα άτομα σε περίπτωση αλλαγής του χώρου. Σε περιπτώσεις μετανάστευσης, η μετάβαση από ένα χώρο σε άλλο επιφέρει αλλαγές στις λειτουργίες και αξίες υφιστάμενων γλωσσικών ρεπερτορίων. Τα νέα κοινωνικά και γλωσσικά καθεστώτα αποδυναμώνουν τα υφιστάμενα γλωσσικά ρεπερτόρια και δημιουργούν ασυνέχειες (disconnections), οι οποίες προσδιορίζονται χωρικά (spatially organized disconnections). Σύμφωνα με τους Blommaert et al. (2005), αυτά τα φαινόμενα είναι δια-τοπικά (translocal), αφού η έννοια αυτής της αλλαγής, της μετάβασης και του επαναπροσδιορισμού των γλωσσικών ρεπερτορίων των ατόμων είναι πολύ σημαντική στη μελέτη της πολυγλωσσίας και στην επέκταση της πολυγλωσσικής ικανότητας.

Σε αυτό το πλαίσιο επαναξιολογούνται αλλά και σε μεγάλο βαθμό αμφισβητούνται παραδοσιακές προσεγγίσεις (Bloomfield 1933) στη διγλωσσία και την πολυγλωσσία, οι οποίες θέλουν το άτομο να έχει πλήρη και ολοκληρωμένη ικανότητα σε όλες τις γλώσσες του γλωσσικού του ρεπερτορίου για να μπορεί να χαρακτηρίζεται ως πολύγλωσσο. Η ιδέα της πολυγλωσσίας ανάλογα με το πεδίο, το θέμα ή τις λειτουργίες, είναι πλέον διαδεδομένη (Arnaut et al. 2016) καθώς και η διασύνδεση της πολυγλωσσίας με τη *δείξη* (indexicality) και τους *συνομιλιακούς ενδείκτες* (indexicals). Ταυτόχρονα, πολλοί ερευνητές (π.χ. Garcia & Leiva 2014, Tsokalidou 2018) αναδεικνύουν την έννοια των διαγλωσσικών πρακτικών και της διαγλωσσικότητας ως μιας πολυγλωσσικής και πολυεπίπεδης χρήσης διαφορετικών γλωσσικών πόρων από τα άτομα για να αναπαραστήσουν και να κατανοήσουν τον κόσμο τους (Garcia & Leiva 2014). Οι γλωσσικές πρακτικές δεν εμπεριέχουν μόνο λειτουργικές χρήσεις αλλά διέπονται από σχέσεις εξουσίας και ηγεμονίας. Ο Becker (1991) χαρακτηρίζει την έννοια της *γλωσσικότητας* (languageing) ως μια ιστορία πολιτισμικών πρακτικών, ενώ ο Mignolo (2007) υποστηρίζει ότι η διαγλωσσικότητα συμπεριλαμβάνει και τις ιστορικές συσχετίσεις μεταξύ των γλωσσών, καθώς και επίπεδα αξιών και ιδεολογίας. Στο ίδιο πνεύμα, οι Garcia & Leiva (2014) προσδιορίζουν τη διαγλωσσικότητα ως ένα χώρο στον οποίο κατασκευάζονται εναλλακτικές αναπαραστάσεις και ταυτόχρονα ως μια διαδικασία πολιτικής δράσης για αναδιαμόρφωση υπαρχουσών γλωσσικών και κοινωνικών ιεραρχιών. Τέλος, η έννοια της ταυτότητας ως μια μορφή επιτέλεσης και δείξης τίθεται σε συνεχή επαναδιαπραγμάτευση σε πολύγλωσσα συγκείμενα (Blackledge & Pavlenko 2001).

Στην παρούσα εργασία υιοθετούμε πιο εθνογραφικές και κοινωνιογλωσσολογικές προσεγγίσεις της έννοιας της ταυτότητας. Η ταυτότητα αποτελεί μια μορφή επιτέλεσης που χαρακτηρίζεται από πολλές *πράξεις ταυτότητας* (acts of identity, Le Page & Tabouret-Keller, 1985), ειδικά σε πολύγλωσσα συγκείμενα. Σύμφωνα με πιο κοινωνιογλωσσολογικές προσεγγίσεις, η ταυτότητα είναι γλωσσικά και σημειωτικά κατασκευασμένη και έχει άμεση διασύνδεση με τις λογοθετικές πρακτικές των ατόμων. Θεωρούμε ότι η ανάλυση των Bucholtz & Hall (2005) για τις βασικές αρχές που διέπουν την ταυτότητα είναι χρήσιμη για την κατανόηση των ερευνητικών δεδομένων που αναλύονται στην παρούσα εργασία. Σύμφωνα με τους Bucholtz & Hall (2005), υπάρχουν πέντε βασικές αρχές στην κατανόηση και εννοιολόγηση της ταυτότητας. Η πρώτη είναι η αρχή της *ανάδυσης* (emergence), σύμφωνα με την οποία η ταυτότητα αναδύεται στην αλληλεπίδραση, δημιουργείται και κατασκευάζεται μέσω της επικοινωνίας (Hymes 1975, Bauman & Briggs 1990). Αυτή η αρχή είναι κατά βάση αντι-ουσιακρατική, αφού δε θεωρεί την ταυτότητα ως κάτι δοσμένο και στατικό αλλά ως μια κοινωνική και τοποθετημένη στο λόγο κατασκευή. Η δεύτερη αρχή είναι η *τοποθέτηση* (positionality), κατά την οποία η ταυτότητα συνδέεται με την περίπτωση επικοινωνίας. Αυτή η αρχή, άμεσα συνδεδεμένη με τις θεωρίες του κοινωνιολόγου Stuart Hall (2014) για την ταυτότητα ως περίπτωση, αναδεικνύει τις υποκειμενικότητες που κατασκευάζονται μέσω

του Λόγου και των διαφορετικών περιστάσεων, αλλά ταυτόχρονα αναγνωρίζει και πιο στατικές, τοπικές ή πολιτισμικά προσδιορισμένες θέσεις και τοποθετήσεις που σχετίζονται με την περίπτωση. Η τρίτη αρχή είναι η αρχή της δείξης (*indexicality*), κατά την οποία περιγράφεται ο μηχανισμός με τον οποίο κατασκευάζεται η ταυτότητα γλωσσικά, καθώς και οι γλωσσικές επιλογές που χρησιμοποιούνται για να κατασκευάσουν τοποθετήσεις/ ταυτότητες (Silverstein 1985). Η τέταρτη αρχή είναι αυτή της *σχεσιακότητας*, στην οποία αναγνωρίζεται ότι οι ταυτότητες κατασκευάζονται σε σχέση με άλλες και ότι συνδέονται με άλλες τοποθετήσεις και ρόλους μέσω συμπληρωματικών σχέσεων. Η εννοιολόγηση της ταυτότητας ως διαφοράς (Hall 2014) αλλά και ως ταύτισης αποτελεί κεντρικό άξονα σε αυτή την αρχή. Τέλος, η πέμπτη αρχή είναι έννοια της *αποσπασματικότητας* (*partialness*) όπου η ταυτότητα αντιμετωπίζεται ως ένα ψήγμα ή μέρος και ως κάτι που παρουσιάζει ασυνέχειες και ρήξεις.

Είναι σημαντικό να τονιστεί η πολύπλοκη και πολυεπίπεδη σχέση που υπάρχει μεταξύ ταυτότητας και γλώσσας. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η γλώσσα αποτελεί σημαντικό κομμάτι της ταυτότητας μέσω της αρχής της δείξης, αφού οι ταυτότητες κατασκευάζονται συχνά γλωσσικά. Ταυτόχρονα, σημείο αφετηρίας αποτελεί η αναγνώριση ότι τόσο η γλώσσα, όσο και η ταυτότητα είναι δύσκολα προσδιορισμένες έννοιες, ρευστές και κοινωνικά ορισμένες, άρα η μεταξύ τους σχέση δεν είναι σχέση αιτιακή ούτε μονόπλευρη. Αντίθετα, αποτελεί βασική θέση σύγχρονων ερευνητών ότι η σχέση γλώσσας και ταυτότητας είναι αμφίδρομη και ότι συχνά είναι η γλώσσα που κατασκευάζει ταυτότητες και όχι το αντίθετο (Agha 2003, Αρχάκης & Τσάκωνα 2010).

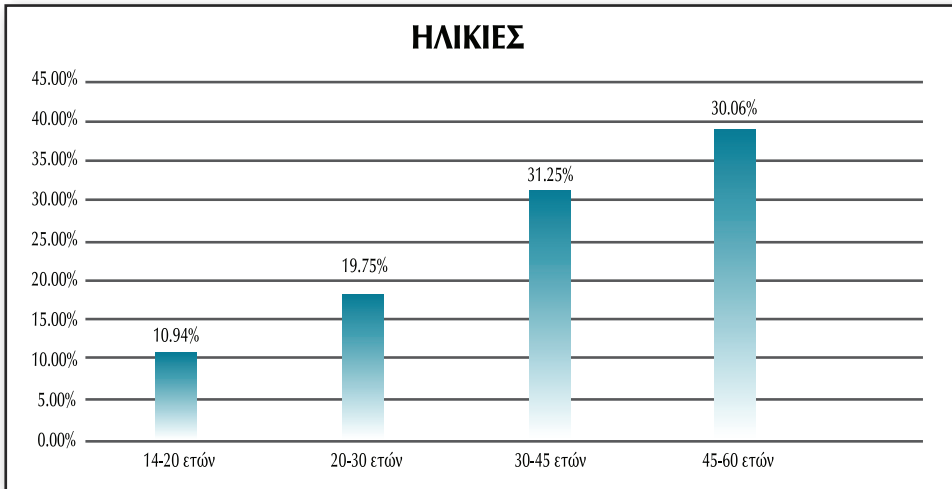
2. Μεθοδολογία

Για την εξέταση του σκοπού της παρούσας έρευνας, κρίθηκε κατάλληλη η διεξαγωγή ποιοτικής έρευνας, που αποσκοπεί στην περιγραφή, ερμηνεία και κατανόηση ενός πολύπλοκου φαινομένου (Ιωσηφίδης 2008). Συγκεκριμένα, διεξήχθησαν συνολικά πενήντα ημιδομημένες προσωπικές συνεντεύξεις, διάρκειας περίπου 40 λεπτών. Στη συλλογή δεδομένων αξιοποιήθηκαν και σημειώσεις πεδίου. Στις ποιοτικές έρευνες χρησιμοποιούνται μέθοδοι παραγωγής υλικού, οι οποίες δίνουν τη δυνατότητα στους συμμετέχοντες να ενεργοποιήσουν επικοινωνιακές μορφές που προσιδιάζουν στον καθημερινό τρόπο ζωής τους: την αφήγηση, την περιγραφή, την επιχειρηματολογία και το διάλογο. Αυτές οι μέθοδοι έχουν ευελικτο και διαδραστικό χαρακτήρα, αφού αποφεύγουν την τυποποίηση των απαντήσεων (Τσιώλης 2015).

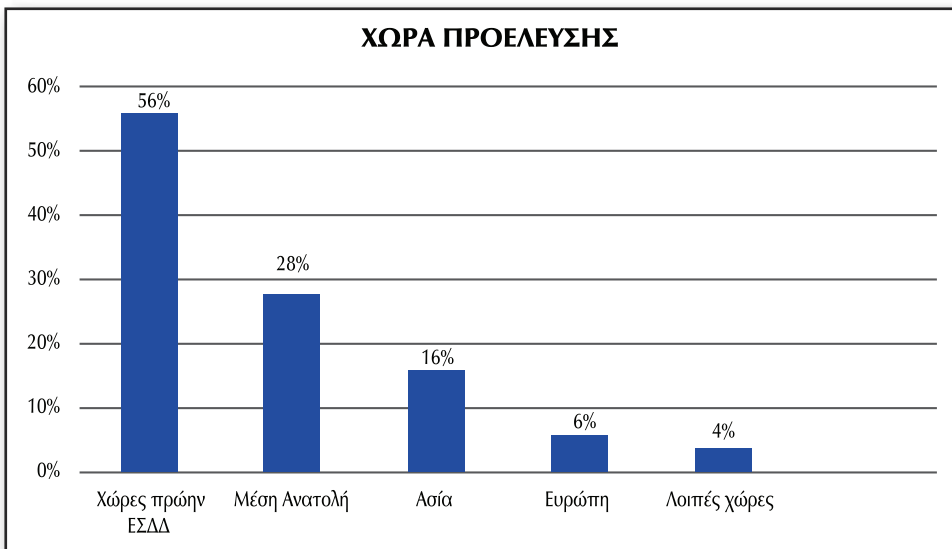
Η συλλογή δεδομένων συνολικά διήρκεσε έξι έτη (2011-2017). Η επιλογή των συμμετεχουσών/όντων ήταν στοχευμένη, έχοντας ως βασικό κριτήριο τους στόχους της έρευνας και το προφίλ των ατόμων (μετανάστευση, χώρα προέλευσης). Οι πενήντα συμμετέχουσες/οντες είναι μετανάστριες/ες, κάτοικοι Κύπρου. Συγκεκριμένα, 37 είναι γυναίκες (74%) και 13 άντρες (26%), με διαφορετικό εύρος ηλικίας αλλά με μεγαλύτερο ποσοστό στις ηλικίες 45-60 (Πίνακας 1). Οι συμμετέχουσες/οντες προέρχονται

από διαφορετικές χώρες (Πίνακας 2) και έχουν στην πλειοψηφία τους άνω των δέκα ετών παραμονή στην Κύπρο (55% άνω των δέκα ετών). Όσον αφορά στην οικογενειακή τους κατάσταση, το 62% (31/50) έχουν οικογένεια και παιδιά. Οι συνεντεύξεις έγιναν σε προσωπικό επίπεδο, ηχογραφήθηκαν και, στη συνέχεια, απομαγνητοφωνήθηκαν. Οι συμμετέχουσες/όντες παρουσιάζονται με ψευδώνυμα, ώστε να διασφαλιστεί η ανωνυμία τους.

Πίνακας 1: Ηλικία συμμετεχουσών/όντων

Πίνακας 2: Χώρα προέλευσης

Μετά τη συλλογή, έγινε ανάλυση των δεδομένων των συνεντεύξεων και των σημειώσεων πεδίου και δημιουργήθηκαν θεματικές κατηγορίες. Αρχικά, οι συμμετέχουσες/οντες ομαδοποιήθηκαν ανάλογα με τα προσωπικά/κοινωνικά τους στοιχεία (όπως φαίνεται στους σχετικούς πίνακες) για την καλύτερη διαχείριση των δεδομένων και την εξαγωγή συμπερασμάτων. Για την ανάλυση δεδομένων αξιοποιήθηκε η θεματική ανάλυση σε συνδυασμό με την ανάλυση περιεχομένου, η οποία είναι μια μέθοδος εντοπισμού, περιγραφής, αναφοράς και θεματοποίησης επαναλαμβανόμενων νοηματικών μοτίβων, δηλαδή *θεμάτων*, τα οποία προκύπτουν από τα ερευνητικά δεδομένα (Braun & Clarke 2006). Στο πλαίσιο αυτό, χρειάζεται να είναι σαφής η ανάλυση και τα μοτίβα που χρησιμοποιούνται, για να υπάρχουν οι κατευθυντήριες γραμμές σχετικά με το τι αντιπροσωπεύουν τα θέματα ή τα μοτίβα που έχουν εντοπιστεί κατά τη διαδικασία της ανάλυσης (Willig & Stainton-Rogers 2008). Από την ανάλυση προέκυψαν τρεις βασικοί άξονες: α) Εμπειρίες των μεταναστών κατά την αλλαγή χώρου (μετάβαση), β) Γλώσσα και γ) Ταυτότητα.

3. Αποτελέσματα

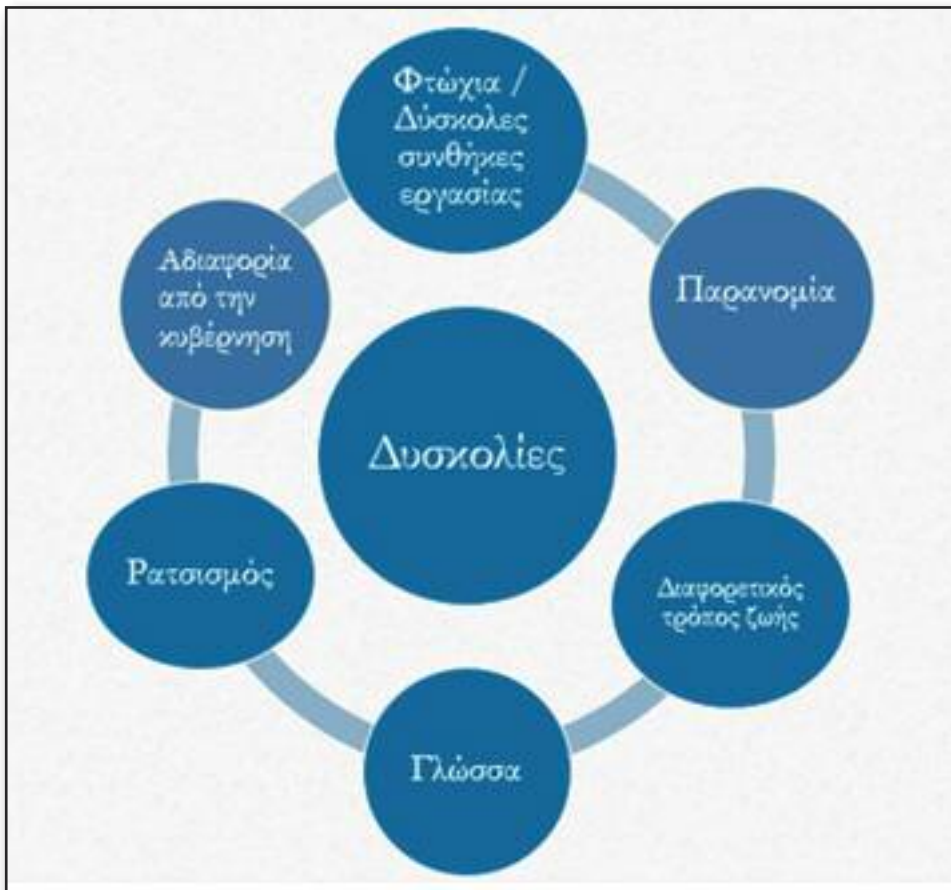
Όπως προαναφέρθηκε, τα δεδομένα κατηγοριοποιήθηκαν στη βάση τριών θεματικών αξόνων οι οποίοι αφορούν στη μετάβαση/χώρο, στη γλώσσα και στην ταυτότητα. Όσον αφορά στον πρώτο άξονα, η εστίαση βρίσκεται περισσότερο στις εμπειρίες των συμμετεχουσών/όντων και στον τρόπο με τον οποίο βίωσαν τη μετάβασή τους. Περιγράφονται οι δυσκολίες που αντιμετώπισαν στην Κύπρο, οι στάσεις και τα συναισθήματά τους, καθώς και τα διάφορα είδη στιγματισμού που βίωσαν. Στο δεύτερο άξονα, αυτό της γλώσσας, η εστίαση βρίσκεται στη μητρική γλώσσα των συμμετεχουσών/όντων, στη διατήρηση ή αφομοίωσή της και στις περιστάσεις χρήσης ή μη χρήσης της. Ακόμη, εξετάζονται οι τρόποι εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας, όπως και ο ρόλος της γλωσσικής ποικιλότητας στην Κύπρο. Στον άξονα που αφορά την ταυτότητα των συμμετεχουσών/όντων, εξετάζεται η αντίληψη εαυτού και η αντίληψη του άλλου. Δηλαδή, ο τρόπος που οι ίδιες/οι ορίζουν τη δική τους ταυτότητα, αλλά και ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνονται και αντιμετωπίζουν τον άλλο. Επιπρόσθετα, αναλύεται η σχέση γλώσσας και ταυτότητας.

3.1. Εμπειρίες κατά την αλλαγή χώρου (μετάβαση)

Όσον αφορά τον άξονα της μετάβασης, εντοπίστηκαν αρχικά οι λόγοι για τους οποίους τα άτομα επέλεξαν να μεταναστεύσουν, ώστε να κατανοηθεί το πλαίσιο στο οποίο μετασχηματίστηκε η έννοια του χώρου και στη συνέχεια η ταυτότητα και η γλώσσα. Μέσα από την ανάλυση φαίνεται ότι οι λόγοι για τους οποίους οι συμμετέχοντες/ουσες μετανάστευσαν, ποικίλουν. Πολλοί από αυτούς θεωρούνται οικονομικοί μετανάστες και επέλεξαν να έρθουν στην Κύπρο για ένα καλύτερο μέλλον.

Άλλες/οι ήρθαν λόγω σπουδών ή για άλλους προσωπικούς λόγους, όπως η ασυμφωνία με τη νοοτροπία της χώρας τους ή η δημιουργία οικογένειας στην Κύπρο. Μια άλλη σημαντική μερίδα αναγκάστηκε να μεταναστεύσει λόγω πολέμου. Στο Διάγραμμα 1 παρουσιάζονται οι βασικές υποκατηγορίες που αναδύθηκαν, όσον αφορά συγκεκριμένα στις δυσκολίες που οι συμμετέχουσες/όντες αντιμετώπισαν κατά τη μετάβασή τους στην Κύπρο.

Διάγραμμα 1: Δυσκολίες κατά τη Μετάβαση

3.1.1. Φτώχεια και δύσκολες συνθήκες ζωής και εργασίας

Μια βασική δυσκολία που αναδύθηκε από το μεγαλύτερο μέρος των δεδομένων της έρευνας είναι η φτώχεια, οι δύσκολες συνθήκες και η χαμηλή ποιότητα ζωής. Όπως φαίνεται και στο Απόσπασμα 1, πολλές φορές οι μετανάστριες/ες δεν έχουν

εργασία ή σταθερό εισόδημα κι έτσι προκύπτουν δυσκολίες στη διαβίωσή τους. Αυτό με τη σειρά του επιφέρει χαμηλή ποιότητα ζωής τόσο των ιδίων, όσο και των οικογενειών τους.

Απόσπασμα 1: «Έχει μέρες είμαστε πολλά ωραία, έχει μέρες που περνάμε ντυσκοιλίες¹. Τώρα το καλοκαίρι έχει ντουλειά άντρας μου, δεν πεινούν τα μωρά. Αλλά όταν είναι κρύο, εν έσσει δουλειά (...) Μπορεί να μείνουμε στο ντρόμο, μπορεί τα μωρά να πεινούν...» (Μαρία, 2012).

Όπως καταδεικνύει το Απόσπασμα 2, προβλήματα προκύπτουν και στον τόπο εργασίας τους, αφού πολλοί από τους εργοδότες φαίνεται να τις/τους εκμεταλλεύονται με ποικίλους τρόπους. Για παράδειγμα, αναγκάζονται να δουλεύουν πολλές ώρες την ημέρα σε αντίξοες συνθήκες εργασίας και με χαμηλό μισθό. Οι ίδιες/οι θεωρούν πως αυτό συμβαίνει επειδή είναι ξένοι και ως τέτοιοι αντιμετωπίζονται από το κοινωνικό σύνολο.

Απόσπασμα 2: «*The Philippino girls work in the houses, they work as a donkey, not everybody... But still good families that I know they work from 6 a.m to 12 in the night. Because they are foreign. With the Cypriot they wouldn't do that*» (A., 2015).

3.1.2. Διαφορετικός τρόπος ζωής και νοοτροπία

Μια άλλη δυσκολία που φαίνεται να αντιμετωπίζουν είναι ο διαφορετικός τρόπος ζωής στην Κύπρο σε σχέση με τον τρόπο ζωής της χώρας τους και το γεγονός ότι πίσω τους αφήνουν τους δικούς τους ανθρώπους και ό,τι αγαπούν. Αυτό επιφέρει προβλήματα στην καθημερινότητά τους, γιατί συχνά έρχονται αντιμετώπιες/οι με τη μοναξιά. Επίσης, αντιμετωπίζουν το θέμα της διαφορετικής γλώσσας, της διαφορετικής θρησκείας και κουλτούρας, ακόμη και του φαγητού, στοιχεία που εμπίπτουν στο διαφορετικό τρόπο ζωής.

Απόσπασμα 3: «*Ηταν δύσκολο επειδή ξεκινάς που την αρχή, αφήνεις (πι) αφήνεις τους φίλους σου, αφήνεις όλα που έχεις (πι) που ξέρεις και (πι) που την αρχή σαν ένα μωρό που (γελά) που εγε (πι) γεννήθηκε τωρά!*» (Βέρα, 2016).

3.1.3. Γλώσσα

Η γλώσσα αποτελεί μια από τις μεγαλύτερες δυσκολίες για τις/τους συμμετέχουσες/οντες. Στην αρχή κυρίως της μετακίνησής τους, η γλώσσα αποτελούσε μεγάλο πρόβλημα, το οποίο φάνταζε ανυπέρβλητο. Πολύ συχνά, η επικοινωνία με αρμόδιους φορείς και εργοδότες ήταν δύσκολη, έως και σχεδόν ανύπαρκτη, ειδικότερα στα πρώτα στάδια.

Απόσπασμα 4: «Ναι, ναι, στο πώς να το μάθω, ήταν για μένα πολύ δύσκολα. Φοβήθηκα αυτό. Πρώτα – πρώτα, γλώσσα φοβάσαι γιατί πρέπει αν δεν έχεις κανένα, πρέπει να βρεις δουλειά, πρέπει να μιλάς με τηλέφωνο, αλλά δεν έχεις κανένα που ξέρει. Είχα κάτι προβλήματα πού πρέπει να τηλεφωνήσω, κάτι να πω και δεν ξέρω, αλλά προσπάθησα, ό,τι ήξερα μιλούσα...» (Βάλια, 2016).

Πέρα από τα προαναφερθέντα, πρόβλημα αποτελεί και η καθημερινή επικοινωνία με τους ανθρώπους. Το γεγονός ότι γνώριζαν λίγα ή καθόλου Ελληνικά δεν τους βοήθησε στην κοινωνικοποίηση, την ομαλή τους ένταξη σε κοινωνικά σύνολα και στην απόκτηση σχέσεων. Ακόμη κι αν μπορούσαν ως ένα βαθμό να επικοινωνήσουν με άλλα άτομα, 'έχαναν' άλλα στοιχεία της επικοινωνίας, όπως για παράδειγμα το στοιχείο του χιούμορ (Απόσπασμα 5).

Απόσπασμα 5: «Με την οικογένεια πρώτα απ' όλα που εσουναντιόμαστε έτσι φίλοι και εμιλούσαν όλοι Ελληνικά. Ντάξει τώρα δε μπορούσα εγώ να έχω την απαίτηση να μιλήσουν όλοι Αγγλικά επειδή ήμουν εγώ εκεί, εε γι' αυτό πάντα εκαθόμουνα και έβλεπα τους και δεν ήξερα για ποιο λόγο γελούν παραδείγματος χάρη» (Ατέλα, 2015).

3.1.4. Παρανομία, αδιαφορία από την κυβέρνηση

Η παράνομη μετάβαση και η διαμονή των μεταναστών αποτελεί ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα σε πολλές χώρες του κόσμου και η Κύπρος δεν αποτελεί εξαίρεση. Η μη νόμιμη παρουσία σε ένα χώρο δημιουργεί δύσκολες συνθήκες ζωής, προκαλώντας φόβο για τις/τους ίδιες/ους, όσο και τις οικογένειές τους. Μέσα από τις συνεντεύξεις διαφάνηκε ότι το θέμα της μη-νομιμότητας δημιουργούσε πολλά προβλήματα στις ζωές τους και αποτελούσε ένα στοιχείο παρεμπόδισης της δημιουργίας μιας νέας αρχής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το Απόσπασμα 6, όπου η Ριμ περιγράφει την καθημερινότητά της ως παράνομη στην Κύπρο.

Απόσπασμα 6: «Δεν δέχτηκε η κυβέρνηση να μας δώσει πολιτικό άσυλο. Ήμασταν παράνομοι, αλλά δεν μπορούσαν να μας βγάλουν έξω από την Κύπρο. Ζούσαμε σε φόβο. Φοβόμουν να πάρω το μωρό στο νοσοκομείο, μήπως το πιάσουν το μωρό μου. Τον άντρα μου, μπορούσαν να τον βάλουν φυλακή αν τον έπιαναν... Ζούσαμε σε πολύ φόβο... Τα μωρά μου μετά;» (Ριμ, 2015).

Ταυτόχρονα, μεγάλη μερίδα των συμμετεχουσών/όντων, 'καταγγέλλει' την κυπριακή κυβέρνηση για αδιαφορία και έλλειψη ενδιαφέροντος και βοήθειας. Οι συμμετέχουσες/οντες ανέφεραν ότι ένιωθαν απογοήτευση και απομόνωση, με αποτέλεσμα να δυσχεραίνει ο τρόπος ζωής και η καθημερινότητά τους. Η Ριμ (Απόσπασμα 7)

ζητά αναγνώριση από την κυπριακή κυβέρνηση, έτσι ώστε να μπορεί να 'υπάρχει' όπως μια Κύπρια πολίτης.

Απόσπασμα 7: *«Τουλάχιστον να μας δεχτούν κανονικά. Να μας δώσουν ένα χαρτί να μπορούμε να μείνουμε χωρίς φόβο. Εμείς θέλουμε να είμαστε κανονικά όπως τους άλλους. Δεν δίνουν για σένα ελπίδα... Ζεις σε μια θάλασσα, δεν ξέρεις τι θα γίνει. Ο νόμος υπάρχει αλλά δεν κάνουν τίποτα. Εμείς θέλουμε ταυτότητα. Εννέα χρόνια που είμαστε Κύπρο, δεν μπορώ να πάω στο νοσοκομείο, ούτε για το μωρό. Σαν να μην υπάρχουνε εμείς στην Κύπρο» (Ριμ, 2015).*

3.1.5. Κοινωνικός στιγματισμός - Καχυποψία, Ρατσισμός, Σεξισμός

Στο σύνολό τους οι συμμετέχουσες/οντες τόνισαν ότι βιώνουν κοινωνικό στιγματισμό, είτε με τη μορφή καχυποψίας, είτε στις πιο ακραίες του εκφάνσεις με τη μορφή ρατσισμού ή/και σεξισμού. Αρχικά, πολλές/οί ανέφεραν ότι βιώνουν την καχυποψία από τους Κύπριους πολίτες, οι οποίοι συχνά τις/τους κατηγορούν για προβλήματα που προκύπτουν, δεν τους εμπιστεύονται, δύσκολα τους προσλαμβάνουν και γενικά δεν τους συμπεριφέρονται ισότιμα και αξιοκρατικά.

Απόσπασμα 8: *«Ήρτε και η αστυνομία μια φορά γιατί της είπαν ότι εμείς κλέβουμε. Ο άντρας μου, όμως, δεν κλέβει. Είμαστε ξένοι δαμαί. Εμείς για την Κύπρο είμαστε ξένοι, αλλά είμαστε καλά πλάσματα. Εν θέλουμε να πειράξουμε κανένα. Τζιέινο τον τζαιρόεκαταγγείλασιν τον άντρα μου ότι έκλεβε. Ήταν ένας γείτονας τζιαμαί που ενοικιάζαμε που εν μας ήθελε. Ήρτε η αστυνομία. Είχα τρομερό φόβο. Τα μωρά φοβήθηκαν πολλά. Ο αστυνομικός είπε ότι «Έχουμε καταγγελία ότι κλέβετε». Του είπα «Πρόσεχε τι λες, γιατί έχω μωρά» (Ριμ, 2015).*

Σε πιο έντονο ύφος τέθηκε το θέμα του ρατσισμού που συχνά αντιμετωπίζουν, ειδικότερα οι γυναίκες μετανάστριες, οι οποίες συχνά έρχονται αντιμέτωπες με πολλές μορφές ρατσισμού και σεξισμού, όπως διαφαίνεται στο Απόσπασμα 9:

Απόσπασμα 9: *«Όταν η αρφότεχνη μου ήταν πέντε χρονών, επηιάναμε στο πάρκο και σταμάτησε ένας άντρας με το αυτοκίνητο και ερώτησε με πόσα πιάνω για μια νύχτα. Εγώ θεωρώ ότι ο άντρας στην Κύπρο δεν τον κόφτει πόσων χρονών να είσαι, όσα παιδιά να κρατάς, εσύ αν είσαι ξένη μόνο για ένα πράμα που έρχεσαι στην Κύπρο. Έτσι σε βλέπουν. Δεν σε βλέπουν σαν άνθρωπο. Βλέπουν σε σαν ένα, μόνο ένα σώμα που χρησιμοποιούν ένα πράμα» (Α., 2015).*

Τέλος, ακόμα μια ομάδα που είναι ευάλωτη σε ρατσιστικές συμπεριφορές είναι τα παιδιά των μεταναστών/τριών. Πολλές από τις ρατσιστικές ενέργειες φαίνεται να συμβαίνουν στο σχολικό περιβάλλον.

Απόσπασμα 10: «Ειδικά όταν είσαι μωρό στο σχολείο και διαφορετικό χρώμα, ναι, δεν σε δέχονται. Θυμάμαι χαρακτηριστικά υπήρχαν παιδάκια που περνούσα στο διάλειμμα «Ετην μαύρη, έρχεται, (...) ένα μας κλέψει τα πράματά μας. Βρωμεί, μυρίζει!» (Όλγα, 2015).

3.2. Γλώσσα

Οι υποκατηγορίες που αναδύθηκαν όσον αφορά στη γλώσσα, είναι α) η χρήση της μητρικής γλώσσας σε σχέση με την ελληνική γλώσσα, β) η εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας μέσω διαφορετικών τρόπων μάθησης (τυπικές και άτυπες μορφές) και γ) ο ρόλος της κυπριακής διαλέκτου και οι στάσεις των μεταναστών γι' αυτή.

3.2.1. Η θέση της μητρικής γλώσσας

Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της μεταναστευτικής οικογένειας είναι η πολυγλωσσία, πράγμα που σημαίνει ότι η γλώσσα του μετανάστη μαζί με τη γλώσσα της χώρας υποδοχής μπορούν να λειτουργήσουν είτε συνδυαστικά είτε ανταγωνιστικά. Μέσα από τις συνεντεύξεις διαφάνηκε ότι υπήρξαν διαφορετικές προσεγγίσεις και θέσεις για το ρόλο της μητρικής γλώσσας.

Αρκετά άτομα τόνισαν ότι σταδιακά νιώθουν να εγκαταλείπουν τη μητρική τους γλώσσα, κυρίως για προσωπικούς και λειτουργικούς λόγους, αναγνωρίζοντας τον κίνδυνο αφομοίωσής της από την κυρίαρχη Ελληνική. Έγινε εμφανές ότι η γλώσσα του μετανάστη δέχεται σοβαρές επιδράσεις από το νέο κοινωνικοπολιτισμικό περίγυρο και ότι η διείσδυση της γλώσσας της χώρας υποδοχής στη μεταναστευτική οικογένεια είναι αναπόφευκτη. Οι στάσεις και τα κίνητρα που αναπτύσσουν οι μετανάστες/ες έχουν άμεσες επιδράσεις στη γλωσσική τους ένταξη. Επίσης, έγινε αντιληπτό το γεγονός ότι πολλές φορές η μητρική γλώσσα των μεταναστών/ών αφομοιώνεται, γιατί οι ίδιες/οι αναπτύσσουν ανάλογα κίνητρα και στάσεις, τόσο απέναντι στη μητρική τους γλώσσα, όσο και στη γλώσσα της χώρας υποδοχής. Στα αποσπάσματα που ακολουθούν (11-12), παρουσιάζονται κάποια παραδείγματα για τη γλώσσα των μεταναστών και τις τάσεις αφομοίωσης που δημιουργούνται, ειδικά όσον αφορά στα παιδιά.

Απόσπασμα 11: «Εμείς δεν θέλουμε να ξέρουν μόνο Αραβικά, θέλουμε να ξέρουν και Ελληνικά. Αφού στη Κύπρο ζούμε, δαμαί στη χώρα σας... Πρέπει εγώ, άντρας μου και τα μωρά να μάθουμε» (Μόνικα, 2017).

Απόσπασμα 12: «Οι, επειδή είμαι σε ξένη χώρα (για τη μητρική του). Γιατί να τη χρησιμοποιήσω;» (Πέτρος, 2015).

Αυτή η γλωσσική αφομοίωση συνοδεύεται συνήθως από ενοχικά συναισθήματα που προκύπτουν από τη μη χρήση της μητρικής γλώσσας, είτε από τις/τους ίδιες/ους, είτε από τα παιδιά τους, τα οποία τελικά δε μαθαίνουν τη μητρική γλώσσα.

Βλέπουμε, δηλαδή, ότι σε κάποια άτομα η αφομοίωση, αν και τελικά έλαβε χώρα, έγινε με το 'βάρος της απόφασης'.

Απόσπασμα 13: «Δυστυχώς χρησιμοποιώ Ελληνικά κι εδώ έχω ένα μεγάλο πρόβλημα εγώ και νομίζω, ναι, φταίω εγώ ότι από την αρχή δεν τους εμιλήσα Ρουμάνικα των μωρών και έχουμε ένα εμείωμα εδώ. Μείωμα να το πω;» (Ατέλα, 2015).

Απόσπασμα 14: «Στα Ελληνικά δυστυχώς. Με τον γιο μου τον Αλέξανδρο, όταν γεννήθηκε του μιλούσα και Ρωσικά και Γεωργιανά για να μάθει. Εκεί τον μπερδέψαμε και χρειάστηκε μετά λογοθεραπεία. Οπότε μου είπε η κοπέλα να του μιλώ μόνο και μόνο Ελληνικά... Με την αδερφή μου μιλάμε τρεις γλώσσες ταυτόχρονα (γέλια). Και Γεωργιανά και Ρωσικά αλλά τελειώνουμε πάντα στα Ελληνικά.» (Ελμίρα, 2015).

Από την άλλη μεριά, μια μεγάλη μερίδα από τις/τους συμμετέχουσες/οντες διατηρεί διαφορετικές στάσεις όσον αφορά την αφομοίωση ή διατήρηση της γλώσσας τους, κάνοντας συνειδητές προσπάθειες διατήρησης της μητρικής τους γλώσσας, χρησιμοποιώντας την είτε με τα παιδιά τους, είτε με συγγενείς και φίλους που ζουν στη χώρα προέλευσής τους ή και στην Κύπρο. Τα άτομα αυτά θεωρούν αδιανόητο να εγκαταλείψουν ή να ξεχάσουν τη γλώσσα τους και τόνισαν ότι τα παιδιά τους πρέπει να είναι σε θέση να μπορούν να επικοινωνούν σε αυτή (Αποσπάσματα 15-16).

Απόσπασμα 15: «Όταν είμαστε στο σπίτι μιλώ στα μωρά μόνο Πολωνέζικα. Επειδή εγώ θεωρώ ότι η οικογένειά τους είναι και εδώ και εκεί. Δεν επιτρέπω τούτο το πράγμα ότι το μωρό μου να πάει στους γονείς μου και δεν να μπορέσει να τους μιλήσει...» (Α., 2015).

Απόσπασμα 16: «Καλό, μιλώ Βουλγάρικα... Έχω πολλά φιλενάδες εγώ... Ποτέ δεν θα μπορώ να ξεάσω... Την γλώσσα μου... Τζιαι με τα παινιτιά μου προτιμώ να μιλώ Βουλγάρικα παρά Ελληνικά. (...) Τ/(θ)έλω να μάτ/(θ)ουν να μιλούν καλά Βουλγάρικα... Πότε να έρθει η γιαγιά τους τζιαι ο παππούς τους πρέπει να ξέρουν να μιλούν μαζί τους...» (Νατάσα, 2013).

3.2.2. Άτυπες και τυπικές μορφές εκμάθησης της γλώσσας

Μια σημαντική κατηγορία, που αναδύθηκε και σχετίζεται με τη θεματική της μητρικής γλώσσας, είναι η εκμάθηση της κυρίαρχης γλώσσας, δηλαδή της Ελληνικής. Συγκεκριμένα, προέκυψε το θέμα της εκμάθησης μέσω άτυπης ή/και τυπικής εκπαίδευσης, καθώς και το ζήτημα της κυπριακής διαλέκτου. Μέσα από τις περιγραφές, προέκυψε η σημασία των άτυπων μορφών εκμάθησης της γλώσσας. Η μεγαλύτερη μερίδα των συμμετεχουσών/όντων δήλωσε ότι η εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας έγινε εξ ολοκλήρου με άτυπες μορφές μάθησης. Λίγες/οί ήταν αυτές/οί που προσπάθησαν να

μάθουν με τυπικές μορφές και οι περισσότερες/οι ανέφεραν ότι τελικά η εκμάθηση της Ελληνικής ήταν αποτελεσματικότερη μέσω άτυπων, παρά τυπικών διαδικασιών.

Απόσπασμα 17: «*Ναι, εν τζιαι ήξερα Ελληνικά τζιαι μόνο εκάθουμουν μες την τάξη. Τίποτε εν έκαμνα. Εν τζιαιμιλούσα (...) Τίποτε. Μόνο έτσι έκαμνα. Κάθε μέρα...*» (Πέτρος, 2015).

Ενδιαφέρον προκύπτει στις περιγραφές των τρόπων και των μέσων που συνέβαλαν στην εκμάθηση των ελληνικών, κυρίως μέσα από άτυπες μορφές μάθησης.

Απόσπασμα 18: «*Η προσωπική μου εκπαίδευση, η γλώσσα μου, η μόρφωσή μου ή το επίπεδο γραφής, εε τούτα ήταν προσωπική προσπάθεια. Δηλαδή, τραγούδια, τηλεοράσεις, βιβλία, προγράμματα, ντοκιμαντέρ, εε δηλαδή θέλω να πω (.) δεν είχα μπει σχολείο. Δεν είχα μπει. Δεν, δεν έχω εκπαιδευτεί την Κύπρο. Δεν έχω ακούσει δασκάλους. Άκουσα πολιτικούς, άκουσα τραγούδια, διάβαζα βιβλία, διάβαζα Σεφέρη, διάβαζα Καζαντζίδη (...). Διάβαζα αρχαία. Αρχαία μεταφρασμένα, διάβαζα ιστορία, διάβαζα (.) απολογίες. Δηλαδή, βιβλία τα οποία, και οι λέξεις οι οποίες δεν ήξερα, ρωτούσα και μάθαινα και μετάφραζα και σχημάτιζα ορισμένα πράγμ... Άρα η εκπαίδευσή μου δεν είναι σχολική. Η εκπαίδευσή μου είναι προσωπικό θέμα» (Αλί, 2017).*

3.2.3. Η θέση της κυπριακής διαλέκτου

Η μεγάλη πλειοψηφία από τις/τους συμμετέχουσες/οντες τόνισαν ότι δυσκολεύονται να διαχωρίσουν τις δύο ποικιλίες, δηλαδή την κυπριακή διάλεκτο και την κοινή νεοελληνική, λόγω του ότι η εκμάθηση της γλώσσας έγινε κυρίως μέσω άτυπων μορφών μάθησης. Εμφανές είναι το γεγονός ότι χρησιμοποιούν λέξεις και φράσεις που ακούνε στην καθημερινότητά τους από Κύπριους ή άλλους μετανάστες και έτσι, φαίνεται να χρησιμοποιούν περισσότερο την κυπριακή διάλεκτο. Στο απόσπασμα 19, ο Αλί, ο οποίος ζει πολλά χρόνια στην Κύπρο, περιγράφει πώς χρησιμοποιεί την κοινή νεοελληνική και την κυπριακή διάλεκτο στον προφορικό του λόγο, νιώθοντας συχνά ότι αυτό γίνεται τυχαία, αλλά έχοντας συναίσθηση ότι πρόκειται για ένα είδος συνδυασμού ή και διαγλωσσικότητας.

Απόσπασμα 19: «*Δηλαδή συνδυάζοντας και μέχρι σήμερα, εγίνηκεν η γλώσσα μου σαλάτα. Δηλαδή δεν είχα ξεχάσει τα Ελληνικά, όμως τα μπέρδεψα και με τα Κυπριακά. Δηλαδή μπορεί να σύρω ή να πω δυο-τρεις λέξεις ελληνικές, και να πετάσσουμε ύστερα, να πω Κυπριακά. Δηλαδή έκαμα αυτή τη γλώσσα συνδυασμό» (Αλί, 2017).*

Όσον αφορά στις στάσεις των συμμετεχουσών/όντων ως προς την κυπριακή διάλεκτο, διαφάνηκε ότι αναπαρήγαγε κοινωνιογλωσσολογικές αξίες του ευρύτερου κυπριακού συγκειμένου, ειδικά όσον αφορά την κοινωνική διγλωσσία. Συγκεκριμένα, μέσα από τις περιγραφές τους έγινε σαφές ότι, όπως και οι Κύπριοι, και αυτοί θεωρούσαν την κοινή νεοελληνική ως την υψηλή ποικιλία (High variety) με αυξημένο 'στάτους' και με ψηλό δείκτη ευγένειας και μόρφωσης, ενώ αντιθέτως η Κυπριακή αντιμετωπιζόταν ως η χαμηλή ποικιλία (Low variety), με μειωμένο κύρος και ως δείκτης χαμηλής μόρφωσης (Αποσπάσματα 20-22).

Απόσπασμα 20: *«Δεν τα χρησιμοποιώ, ούτε τα ξέρω [τα Κυπριακά]. Ούτε θέλω να τα μάθω (...) δεν είναι δύσκολο αλλά δεν μου αρέσει»* (Α., 2015).

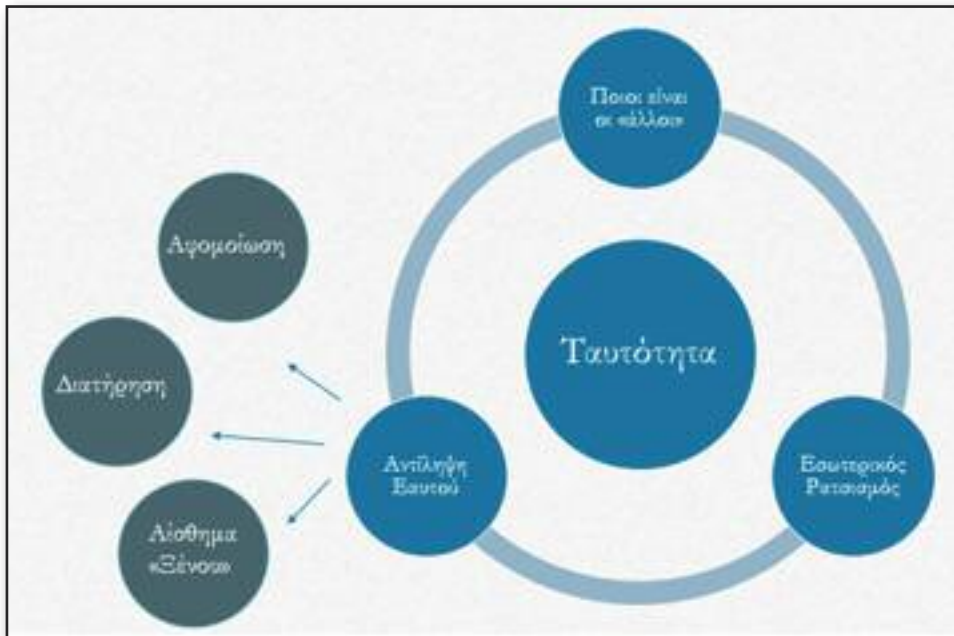
Απόσπασμα 21: *«Α, ε, μ' αρέσει Ελληνικά επειδή είναι λίγο τρυφερούλικο, έτσι, ενώ το κυπριακό λίγο βαρύ, βαρυχωριάτικο που λέμε»* (Μαρίκα, 2015).

Απόσπασμα 22: *«Ναι, αρέσει μου πάρα πολύ ελληνική γλώσσα, προτιμώ ελληνική γλώσσα. Επειδή νομίζω πιο σωστή γλώσσα, πιο, πιο, πιο soft γλώσσα, πιο μαλαχτή γλώσσα, πιο όμορφη. Εν λαλώ ότι κυπριακή γλώσσα έννεν όμορφη, αλλά είναι καθαρή η ελληνική γλώσσα»* (Αλεξάνδρα, 2015).

Από τα ανωτέρω αποσπάσματα γίνεται αντιληπτό το γεγονός ότι διαχωρίζεται το θέμα της χρήσης μιας ποικιλίας από αυτό των αξιών. Ενώ και οι τρεις συμμετέχουσες χρησιμοποιούν την κυπριακή διάλεκτο για να τοποθετηθούν, εκφράζουν αρνητικές στάσεις που έχουν να κάνουν με την αισθητική και την καθαρότητα και οι οποίες αντανakλούν ευρύτερες γλωσσικές στάσεις και στερεότυπα που υφίστανται στο κυπριακό συγκείμενο και στους φυσικούς ομιλητές. Η κοινή νεοελληνική θεωρείται πιο 'σωστή', όμορφη και ευγενική γλώσσα, ενώ τα κυπριακά ως πιο βαριά και 'χωριάτικά'.

3.3. Ταυτότητα

Μέσα από τα δεδομένα προέκυψε έντονα το θέμα της ταυτότητας, ειδικότερα συνδυαστικά με παραμέτρους όπως ο αυτοπροσδιορισμός σε σχέση με τους άλλους, καθώς και ζητήματα διατήρησης της ταυτότητας ή αφομοίωσής της. Όλες οι πτυχές που αναδύθηκαν παρουσιάζονται διαγραμματικά στο Διάγραμμα 2 και αναλύονται ακολούθως.

Διάγραμμα 2: Επίπεδα Ταυτότητας**3.3.1. Ζητήματα αυτοπροσδιορισμού και ετεροπροσδιορισμού: Ο εαυτός και οι άλλοι**

Η ταυτότητα δομείται πάντα σε σχέση με το τι είναι ο άλλος (Hall 2014). Ο τρόπος με τον οποίο οι συμμετέχουσες/οντες κατασκεύαζαν την έννοια της ταυτότητάς τους και του εαυτού τους προέκυψε μέσα από μια διαδικασία ετεροπροσδιορισμού με την έννοια του άλλου, όπως διαφαίνεται στο Απόσπασμα 22.

Απόσπασμα 22: «Υπήρξε πολλή ζήλεια, εκεί στην Ελλάδα μπορώ να σου πω ότι υπήρξε πάρα πολλή ζήλεια, μας έλεγαν «Να, ήρθατε εσείς οι ξένοι...». Τι λέει ο Καζαντζίδης που τραγουδάει... «Στα ξένα ήμουν Έλληνας και στην Ελλάδα ξένος» και πραγματικά πέρασαν τόσα και τόσα χρόνια, πάλι μας θεωρούν ότι είμαστε ξένοι. Παρόλο που είμαστε Ελληνοπόντιοι, καταλαβαίνεις πόσα περάσαμε εμείς –όχι εμείς βέβαια, παππούδες μας, γιαγιάδες μας- αντί να σταθούν δίπλα μας, μας έλεγαν «Γιατί ήρθατε εσείς ρε; Μας πήρατε δουλειές» (Ελμίρα, 2015).

Στο απόσπασμα, η Ελμίρα τονίζει πως η ίδια προσδιορίζει τον εαυτό της ως Ελληνίδα, ενώ οι Έλληνες την έβλεπαν ως ξένη. Οι άλλοι, δηλαδή, δεν αναγνώριζαν αυτό που η ίδια θεωρούσε ταυτότητα.

Παρόλα αυτά, η έννοια του άλλου έχει πολλές εκφάνσεις και συχνά χρησιμοποιούνται εσωτερικά, για να καταδείξει διαφορετικούς άλλους μεταξύ των μεταναστών:

Απόσπασμα 23: *«Εντάξει, εμείς εν κάνουμε φασαρίες, εν κλέβουμε, όπως παλιά ήταν Πόντιοι. Πόντιοι δούλεψαν πολύ σκληρά. Τώρα αυτοί έρχονται μόνο για να κλέψουν. Ζουν σε ένα διαμέρισμα είκοσι άτομα. Εμείς ζούμε με οικογένειες πολλά κανονικά.»* (Βάλια, 2016).

Όπως φαίνεται στο απόσπασμα, η Βάλια διαχωρίζει τον εαυτό της από άλλους μετανάστες που έρχονται στην Κύπρο 'για να κλέψουν', οι οποίοι αποτελούν τους δικούς της άλλους. Προκύπτει, δηλαδή, μια μορφή εσωτερικού ρατσισμού από μια μερίδα μεταναστών προς άλλους. Οι κατασκευασμένοι, από την κυρίαρχη κοινότητα, άλλοι προσπαθούν να διαχωρίσουν τον εαυτό τους και να μετατρέψουν μια άλλη μερίδα μεταναστών ως άλλους. Αυτός ο εσωτερικός άλλος δεν προσδιορίζεται μόνο γεωγραφικά, αλλά συχνά και μορφωτικά, όπως διαφαίνεται στο παρακάτω απόσπασμα.

Απόσπασμα 24: *«Εγώ δεύτερο χρόνο στην Κύπρο τζαιμιλούσα Ελληνικά (...) Εε, οι αγράμματοι στη γλώσσα τους πάλε θα είναι αγράμματοι και σε ξένη χώρα. Εξαρτάται από το education του κάθε ανθρώπου. Ε, ξέρω περίπτωση μιας κοπέλας που ήρτε το 1970 και ακόμα εν ξεχωρίζει αρσενικό, θηλυκό, ουδέτερο»* (Α., 2015).

Σύμφωνα με τις πέντε βασικές αρχές κατανόησης και εννοιολόγησης της ταυτότητας που προτείνουν οι Bucholtz και Hall (2005), παρατηρούμε μέσα από τα πιο πάνω αποσπάσματα να κυριαρχεί η τέταρτη αρχή, αυτή της *σχεσιακότητας*, στην οποία αναγνωρίζεται ότι οι ταυτότητες κατασκευάζονται σε σχέση με άλλες και συνδέονται με άλλες τοποθετήσεις και ρόλους μέσω συμπληρωματικών σχέσεων. Η εννοιολόγηση της ταυτότητας ως διαφοράς (Hall, 2014) αλλά και ως ταύτισης αποτελεί κεντρικό άξονα σε αυτή την αρχή.

3.3.2. Ζητήματα διατήρησης, αφομοίωσης και πολλαπλότητας

Μέσα από τις συνεντεύξεις διαφάνηκε ότι οι συμμετέχουσες/οντες είχαν διαφορετικές τοποθετήσεις όσον αφορά τη διατήρηση ή αφομοίωση της ταυτότητάς τους, φανερώνοντας έτσι την πολλαπλότητα της ταυτότητας.

Συγκεκριμένα, μια πρώτη κατηγορία συνεντευξιζομένων δήλωσε ρητά την ανάγκη διατήρησης της δική τους ταυτότητας και της μη επιθυμίας για αφομοίωση. Μέσα από τα λεγόμενά τους, κατέστη σαφές ότι η αλλαγή στο χώρο και στη ζωή τους δεν αποτελούν παράγοντες για να εγκαταλείψουν το αίσθημα του εαυτού και έτσι αποφασίζουν να ξαναχτίσουν τον κόσμο τους επιλέγοντας να διατηρήσουν την ταυτότητά τους, η οποία, όπως αναφέρουν, είναι άμεσα συνυφασμένη με την κατγωγή, τη γλώσσα και τις συνήθειές τους.

Απόσπασμα 25: *«Ο(χ)ι, νομίζω πάντα να είμαι Πολωνή. Ντάξει, μπορεί το σκεπτικό έχουμε το κάποιες φορές κυπριακό, αλλά νομίζω αυτό που γεννιέσαι που μεγαλώνεις είναι μέσα σου...»* (Ιωάννα, 2015).

Από την άλλη, υπήρχε και η ομάδα των συμμετεχουσών/όντων που η αλλαγή στον χώρο τους δημιούργησε άλλες λειτουργικές ανάγκες, σχετικές με την ομαλή ένταξή τους στην Κύπρο. Γι' αυτή την ομάδα η διατήρηση της ταυτότητας δεν αποτελούσε προτεραιότητα, αφού όπως δήλωσαν, η ανάγκη να δημιουργήσουν το αίσθημα του 'ανήκειν' σε νέο πλαίσιο, στοχεύοντας στην ευκολότερη προσαρμογή και ενσωμάτωσή τους, ήταν πρώτιστος στόχος τους (Απόσπασμα 26).

Απόσπασμα 26: *«Δηλαδή, μετά από τόσα χρόνια, αν με ρωτάς αν είμαι Σύριος ή αν είμαι Κυπραίος... Πριν 3-4 χρόνια ήμουν κάτι μεταξύ, ναι, είμαι Σύριος, αλλά είμαι και Κυπραίος · αλλά μετά από τόσα χρόνια νιώθω ότι είμαι Κυπραίος τώρα»* (Άλι, 2016).

Μια τρίτη κατηγορία που προέκυψε ανάμεσα στις/στους συμμετέχοντες/ουσες ήταν η πολλαπλότητα, δηλαδή οι πολλαπλές ταυτότητες που αναπτύσσουν τα άτομα στην προσπάθεια να λειτουργήσουν σε νέα συγκείμενα. Έτσι, ο εαυτός δεν αντιπροσωπεύεται πλέον από μια σταθερή και συγκεκριμένη ταυτότητα, αλλά από περισσότερες.

Απόσπασμα 27: *«Τώρα εν δύσκολο, γιατί έμαθα τους δύο κόσμους, τζιαι νιώθεις τζιαι που τα δύο»* (Μαρία, 2015).

Συχνά, όμως, αυτή η πολλαπλότητα και σε κάποιο βαθμό και η υβριδικότητα (Hall 2014), δημιουργεί εντάσεις, αφού όπως δήλωσαν αρκετές/οί, είναι πολλές οι φορές που νιώθουν ξένες/οι, επειδή δεν ταυτίζονται ούτε με τη χώρα προέλευσής τους, ούτε με την Κύπρο. Δημιουργείται με αυτό τον τρόπο μια αμφισημία και μια ένταση στον τρόπο που οι ιδιες/οι αντιλαμβάνονται την ταυτότητά τους, αφού δεν μπορούν να κατατάξουν τον εαυτό τους σε υπάρχουσες ταυτοτικές κατηγορίες. Φανερόνεται, έτσι, στοιχεία της αρχής της *αποσπασματικότητας* (partialness), όπως αυτή αναφέρθηκε από τους Bucholtz και Hall (2005), όπου η ταυτότητα αντιμετωπίζεται ως ένα ψήγμα ή μέρος και ως κάτι που παρουσιάζει ασυνέχειες και ρήξεις, με αποτέλεσμα το άτομο να νιώθει και στις δύο χώρες ξένο, έτσι ώστε το 'εγώ' να προβάλει ασυνέχειες και ρήξεις ανάμεσα στο 'ανήκειν'. Αυτή η ένταση διαφαίνεται μέσα από τα λόγια της Βάλιας (Απόσπασμα 28):

Απόσπασμα 28: *«Πριν, ναι, ήθελαν να πάω λίγο. Τώρα, ας πούμε και δύσκολα εδώ, αλλά εν θέλω να φύω, γιατί όλα άλλαξαν στην Ουκρανία και κόσμος και φίλους μας και εμείς νομίζω χάσαμε, ξέρεις τώρα που να 'ρτω στη Ουκρανία, πάλι είμαι ξένος. Είμαι ξένος, κατάλαβες;»* (Βάλια, 2016).

4. Συμπεράσματα

Μέσα από την ανάλυση των δεδομένων προέκυψαν διασυνδέσεις ανάμεσα σε θεματικές κατηγορίες και σε μερικά από τα χαρακτηριστικά των συμμετεχουσών/όντων. Πρώτον, διαφάνηκε ότι όσες/οι από τις/τους συμμετέχουσες/οντες μετέβησαν στην Κύπρο σε νεότερη ηλικία ένωσαν περισσότερο Κύπριοι, σε σχέση με όσες/ους μετέβησαν ως ενήλικες. Δεύτερον, όσες/οι ήρθαν στην Κύπρο ως οικονομικοί μετανάστες/ες και άφησαν πίσω στη χώρα καταγωγής τους την οικογένειά τους ένωσαν μεγαλύτερη ανάγκη να διατηρήσουν την ταυτότητά τους μέσω της γλώσσας και της ταύτισης με την εθνική τους ομάδα. Αντιθέτως, οι συμμετέχουσες/οντες που ζούσαν στην Κύπρο με την οικογένειά τους και μεγάλωναν τα παιδιά τους στο νησί ήταν αυτές/οί που δεν υπερτόνιζαν το θέμα της ταυτότητας και δηλώνουν ότι βασικός στόχος τους ήταν η ένταξη στη χώρα υποδοχής. Ταυτόχρονα, όσες/οι είναι παντρεμένες/οι με Κύπριο/α, φαίνεται να περιορίζουν τη χρήση της μητρικής τους γλώσσας με τα παιδιά τους. Σε αυτή την κατηγορία υπήρχαν και άτομα που επιθυμούσαν να φύγουν από την Κύπρο, αλλά επέλεξαν να παραμείνουν, κυρίως λόγω των παιδιών τους και άλλων παραγόντων. Τέλος, φαίνεται πως όσες/οι δεν αντιμετώπισαν ρατσιστικές συμπεριφορές ενσωματώθηκαν περισσότερο και νιώθουν την Κύπρο πατρίδα τους.

Αναφορικά με τους τρεις άξονες ανάλυσης, διαφάνηκαν ενδιαφέροντα στοιχεία και μοτίβα. Όσον αφορά στον άξονα μετάβαση στο χώρο, φάνηκε πως η μετακίνηση και η αλλαγή επέφεραν δυσκολίες στους μετανάστες. Η φτώχεια και οι δύσκολες συνθήκες ζωής και εργασίας στην Κύπρο, ο διαφορετικός τρόπος ζωής και νοοτροπίας, το ζήτημα της γλώσσας, η παρανομία, η αδιαφορία από την κυπριακή κυβέρνηση, η καχυποψία των Κυπρίων, όπως και ο ρατσισμός και ο σεξισμός που μπορεί να δέχονται, αποτελούν σημαντικές αλλαγές στην έννοια του χώρου και δυσκολίες / προκλήσεις που επήλθαν λόγω της μετανάστευσης. Η έννοια του χώρου, και η αλλαγή αυτού, δεν προκαλεί μόνο λειτουργικές δυσκολίες στα άτομα αλλά και εσωτερικές, τις οποίες καλούνται να αντιμετωπίσουν. Οι έννοιες του εαυτού και του άλλου αλλάζουν και επαναπροσδιορίζονται βάσει νέων δεδομένων. Παρατηρώντας το μοτίβο αυτό, προκύπτει το γεγονός ότι οι λειτουργικές δυσκολίες τις οποίες επιφέρει η αλλαγή στον χώρο, επιφέρουν με τη σειρά τους ατομικές προκλήσεις (ενοχές, νοσταλγία), αλλά και κοινωνικές (ρατσισμός, διαφορετικότητα), δημιουργώντας ρήξη στον ίδιο τον εαυτό. Έτσι, η έννοια της ταυτότητας ως μία μορφή επιτέλεσης και δείξης τίθεται σε συνεχή επαναδιαπραγμάτευση σε πολύγλωσσα συγκείμενα (Blackledge & Pavlenko 2001).

Όσον αφορά στο δεύτερο άξονα, το ζήτημα της γλώσσας, αναδύθηκαν στοιχεία τα οποία αφορούν στους τρόπους εκμάθησης της δεύτερης γλώσσας, διατήρησης ή αφομοίωσης της μητρικής γλώσσας, καθώς και ζητήματα που αφορούν στην κυπριακή διάλεκτο. Συγκεκριμένα, διαφάνηκε ότι η πλειοψηφία των συμμετεχουσών/

όντων έμαθαν την ελληνική γλώσσα κυρίως με άτυπο τρόπο. Οι περισσότερες/οι που έλαβαν τυπική εκπαίδευση υποστήριξαν πως επωφελήθηκαν καλύτερα από την άτυπη και βιωματική χρήση της γλώσσας. Επιπλέον, μεγάλη μερίδα των συμμετεχουσών/όντων δήλωσαν ότι χρησιμοποιούν περισσότερο την ελληνική γλώσσα παρά τη μητρική τους, ενώ επέδειξαν σαφή προτίμηση στο να μιλούν και να μάθουν καλά τα παιδιά τους Ελληνικά, ακόμα και εις βάρος της μητρικής τους γλώσσας. Παρά τις θετικές στάσεις που εκφράζουν απέναντι στη διατήρηση της μητρικής γλώσσας, πολλοί γονείς τόνισαν ότι για διάφορους λόγους δεν κάνουν όσα χρειάζονται για τη διατήρησή της. Αυτή η συνειδητοποίηση συνοδευόταν συχνά από ενοχές και αισθήματα μεταμέλειας, αφού πολλές/οί τόνισαν ότι έκαναν λάθος που μιλούσαν μόνο Ελληνικά στα παιδιά τους. Φαίνεται ότι η μετάδοση των γλωσσών στις οικογένειες των μεταναστών ρυθμίζεται από τους ίδιους τους γονείς, ως στρατηγικές σχεδίασης και διαχείρισης των γλωσσικών πόρων της οικογένειας και μέσω αυτού τονίζεται η εστίαση στο γλωσσικό και κοινωνικό μέλλον των παιδιών (Lambert 2008). Όσον αφορά στην κυπριακή διάλεκτο, η πλειοψηφία δεν είχε ξεκάθαρη αντίληψη για τις διαφορές και το διαχωρισμό των δύο ποικιλιών, κυρίως σε ζητήματα χρήσης. Παρόλα αυτά, είχαν σαφείς και διαμορφωμένες γλωσσικές αξίες, δηλώνοντας ότι προτιμάνε την ελληνική γλώσσα, επειδή είναι πιο 'σωστή'. Έτσι, παρατηρήθηκε η αναπαραγωγή των ήδη υπάρχουσών κοινωνιογλωσσολογικών στάσεων που υφίστανται στην Κύπρο, με την ΚΝΕ να θεωρείται η υψηλή ποικιλία και τα κυπριακά η χαμηλή ποικιλία.

Τέλος, αναφορικά με τον άξονα ταυτότητα, έγινε αντιληπτό πως η ταυτότητα διαμορφώνεται και αναδιαμορφώνεται, φανερώνοντας ότι δεν είναι στατική και αμετάβλητη, αλλά επηρεάζεται από τις κοινωνικές, πολιτικές και γλωσσικές επαφές του ατόμου μέσα από το πέρασμα του χρόνου. Δεν είναι τετελεσμένο γεγονός, αλλά μια παραγωγή, η οποία ποτέ δεν ολοκληρώνεται, αλλά παραμένει στο στάδιο της διαδικασίας καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του ατόμου (Hall 2014). Η αλλαγή στο χώρο και ο ερχομός στην Κύπρο λειτούργησαν ενισχυτικά στη διασύνδεση της ταυτότητας με την έννοια του άλλου και στις διαδικασίες ετεροπροσδιορισμού σε σχέση με την κυρίαρχη ομάδα αλλά και με άλλους μετανάστες. Ανάμεσα στις/στους συμμετέχουσες/οντες συνυπήρξαν διαφορετικές τοποθετήσεις σχετικά με την ταυτότητά τους και τον χώρο στο οποίο ζουν ή το χώρο που άφησαν (χώρα προέλευσης). Μια μεγάλη ομάδα είχε σαφή προσδιορισμό προς το χώρο που άφησε πίσω, δηλώνοντας ότι επιθυμούσαν να διατηρήσουν την ταυτότητα που είχαν πριν τη μετακίνηση. Αντίθετα, μια άλλη ομάδα δήλωσε ενσωματωμένη στο χώρο, υποστηρίζοντας ότι πλέον ένιωθαν την Κύπρο ως δεύτερη πατρίδα τους και ότι αισθάνονται Κύπριοι. Πέρα από τις δύο αυτές ξεχωριστές τοποθετήσεις, μια μεγάλη μερίδα κατασκεύασε μια μικτή/πολλαπλή ταυτότητα. Η αλλαγή χώρου, η οποία συνεπάγεται πολλές και διαφορετικές αλλαγές ως προς τον τρόπο ζωής και νοοτροπίας των μεταναστών, φαίνεται τελικά να δημιουργεί διάφορες νέες, υβριδικές ταυτότητες στα άτομα. Φυσικά, η αλλαγή στο

χώρο δημιουργεί πολλές φορές εντάσεις και ρήξεις, τόσο στις προϋπάρχουσες εμπειρίες, όσο και στα γλωσσικά ρεπερτόρια των ατόμων. Έτσι, προκύπτει μια τελευταία κατηγορία, η οποία δεν αισθάνεται να ανήκει κάπου. Οι συμμετέχουσες/οντες αυτοί, περιγράφουν τον εαυτό τους ως ξένους, τόσο στη χώρα διαμονής, όσο και στη χώρα προέλευσής τους.

Η γλώσσα και η ταυτότητα καθρεφτίζουν τις πιο πάνω προκλήσεις, αλλά αποτελούν και χώρους/πλατφόρμες όπου αναδιοργανώνονται τα ρεπερτόρια και τα καθεστώτα, για σκοπούς *επιτέλεσης* (performance) και *διάδρασης* (social/individual action). Αναδύονται τα παραδοσιακά δίπολα, ενώ οι διαφοροποιήσεις δεν έχουν πια ισχύ. Στη διαδικασία αυτή, που λαμβάνει χώρα μέσω της αλλαγής του χώρου, ανακατασκευάζονται η γλώσσα και η ταυτότητα και προκύπτουν έτσι ζητήματα που αφορούν στη μητρική και τη δεύτερη γλώσσα, θέτοντας λεπτά διαχωριστικά ανάμεσα στις δυο αυτές έννοιες, αφού δεν είναι ξεκάθαρο ποια τοποθετείται πού. Τα λόγια του Αλί είναι χαρακτηριστικά για τη ρευστότητα, την αλλαγή και τις μετακινήσεις που λαμβάνουν χώρα σε ζητήματα γλωσσικής ικανότητας, φυσικών ομιλητών και διγλωσσίας.

Απόσπασμα 29: «Σαν εγώ, παραδείγματος χάρη, πολλές φορές (...) όταν κοιμάμαι, ονειρεύομαι όνειρα Ελληνικά. Από τη στιγμή που ζεις μαζί της, ζεις μαζί σου και στον ύπνο σου. Ε, ναι, βέβαια ζεις μαζί σου... Δηλαδή, τα όνειρά σου πλέον ταυτίζονται μ' αυτή τη γλώσσα, μ' αυτή τη μητρική. Τωρά να μου πεις ότι ελληνική γλώσσα δεν είναι μητρική. Ποιος σου είπε ότι δεν είναι μητρική; Εγώ έχω δύο μητρικές (...). Εγώ είμαι ένας άνθρωπος δίγλωσσος. Έχω δύο μητέρες. Μια που με γέννησε και μια που με δίδασκε» (Αλί, 2017).

Ευχαριστίες

Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε τις φοιτήτριες/ές του Πανεπιστημίου Κύπρου, οι οποίες/οι στα πλαίσια του μεταπτυχιακού μαθήματος *ΕΠΑ 529: Μονόγλωσση, δίγλωσση και πολύγλωσση εκπαίδευση*, διενήργησαν μέρος των συνεντεύξεων κατά το χρονικό διάστημα 2011-2016. Ευχαριστούμε, επίσης, θερμά όλες/ους τις/τους συμμετέχουσες/οντες για τα όσα μοιράστηκαν μαζί μας.

Σημείωση

1. Στα αποσπάσματα διατηρήθηκε η αυθεντική γλώσσα που χρησιμοποιήθηκε από τις συμμετέχουσες/οντες. Η γλώσσα αυτή συχνά χαρακτηριζόταν από μείξη Κυπριακής και Κοινής Ελληνικής, καθώς και από παρεμβολές οι οποίες οφειλονταν στο γεγονός ότι οι συμμετέχουσες/οντες μάθαιναν την Ελληνική ως δεύτερη γλώσσα.

Βιβλιογραφία

- Androutsopoulos, J. & K. Juffermans (2014) Digital language practices in superdiversity: *Introduction. Discourse, Context & Media*, 3(4-5), 1-6.
- Agha, A. (2003) The social life of cultural values. *Language and Communication*, 23, 231-273.
- Arnaut, K., Bloomaert, J., Rampton, B. & M. Spotti (Eds.) (2016) *Language and Superdiversity*. New York/London: Routledge.
- Bauman, R. & C.L. Briggs (1990) Poetics and performances as critical perspectives on language and social life. *Annual Review of Anthropology*, 19(1), 59-88.
- Becker, A.L. (1991) Language and Linguaging. *Language and Communication*, 11(1-2), 33-35.
- Blackledge, A. & A. Pavlenko (2001) Negotiation of identities in multilingual contexts. *International Journal of Bilingualism*, 5(3), 243-257
- Blommaert, J., Collins, J. & S. Slembrouck (2005) Spaces of multilingualism. *Language & Communication*, 25(3), 197-216.
- Bloomfield, L. (1933) *Language*. New York: Holt.
- Bucholtz, M. & K. Hall (2005) Identity and interaction: A sociocultural linguistic approach. *Discourse Studies*, 7(4-5), 585-614.
- Braun, V. & V. Clarke (2006) Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101.
- Garc a, O. & C. Leiva (2014) Theorizing and Enacting Translanguaging for Social Justice. In A. Blackledge & A. Creese (Eds.), *Heteroglossia as Practice and Pedagogy*. Dordrecht: Springer.
- Hall, S. (2014) Cultural identity and diaspora. *Diaspora and Visual Culture*, 1, 35-47).
- Hymes, D. (1975) Foundations in Sociolinguistics. An ethnographic approach. *Language in Society*, 4(3), 352-361.
- Lambert, B.E. (2008) *Family language transmission: Actors, issues, outcomes*. Frankfurt-am-Main: Peter Lang.
- Le Page, R.B. & A. Tabouret-Keller (1985) *Acts of identity: Creole-based approaches to language and ethnicity*. CUP Archive.
- Mignolo, D. W. (2007) DELINKING. The rhetoric of modernity, the logic of coloniality and the grammar of de-coloniality. *Cultural Studies*, 21(2), 449 - 514.
- Silverstein, M. (1985) Language and the culture of gender: At the intersection of structure, usage and ideology. In M. Mertz & R.J. Parmentier (Eds) *Semiotic mediation: Sociocultural and Psychological Perspectives*. (pp. 219-259). Orlando, FL: Academic Press.

- Willig, C. & W. Stainton-Rogers (2008) *Qualitative research in psychology*. Maidenhead: Open University Press.
- Αρχάκης, Α. & Β. Τσάκωνα (2010) *Ταυτότητες, αφηγήσεις και γλωσσική εκπαίδευση*. Αθήνα: Πατάκης.
- Cummins, J. (2003) Ταυτότητες υπό διαπραγμάτευση. *Εκπαίδευση με σκοπό την ενδυνάμωση σε μια κοινωνία της ετερότητας*. Αθήνα: Gutenberg.
- Ιωσηφίδης, Θ. (2008) *Ποιοτικές Μέθοδοι Έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες*. Αθήνα: Κριτική.
- Τριάρχη-Herrmann, Β (2000) *Η διγλωσσία στην παιδική ηλικία. Μια ψυχολογική προσέγγιση*. Αθήνα: Gutenberg.
- Τσιώλης, Γ. (2015) Ανάλυση ποιοτικών δεδομένων: διλήμματα, δυνατότητες, διαδικασίες. Στο Γ. Πυργιωτάκης & Χ. Θεοφιλίδης (Επιμ.) *Ερευνητική Μεθοδολογία στις Κοινωνικές Επιστήμες και στην Εκπαίδευση. Συμβολή στην επιστημολογική θεωρία και την ερευνητική πράξη*. Αθήνα: Πεδίο.